

אסתר ובמן ומאיר ליטבק, מאמפתיה להכחשה: תגובות לשואה בעולם הערבי (תרגם מאנגלית: יהודה פורת). ירושלים: יד ושם ומאגנס, 2015. 364 עמ' + מקורות ומפתחות.

הלל כהן

מה היא השואה? האם יש דרך אחת נכונה לכתוב עליה? האם כל העולם חייב להכיר בשואה, ומה המשמעות של הכרה כזאת? האם חובת ההכרה קיימת גם במקרים אחרים של רצח עם או רק כשמדובר בשואה? והאם חובה זו היא אוניברסלית או חלה רק על הצד הרוצח ועל תומכיו הגלויים והסמויים? ומה בדבר מי שחשים את עצמם כקורבנות של קורבנות השואה, האם גם עליהם חלה החובה להכיר בשואה?

שאלות אלו ואחרות מרחפות מעל הספר שלפנינו, המתמקד בכתיבה על השואה של כותבים ערבים. ואולם, למרות מרכזיותן להבנה מעמיקה של הסוגיה הנדונה הספר נמנע מלדון בהן. גישתו אמפירית: לא דיון תאורטי ולא הצעה של גישה אתית, אלא הצגה שיטתית של מגוון רחב ועשיר של התייחסויות ערביות לשואה ולמוראותיה מאז סוף מלחמת העולם השנייה ועד העשור הנוכחי. ייאמר כבר כאן שאין זו גישה אמפירית "נקייה" (אם יכול להתקיים דבר כזה במדעי האדם): המחברים אינם מסתפקים בהצגת הנאמר, אלא מחלקים ציונים למחברים הערבים. את הגדרתם להכחשת השואה הם אינם מנמקים, וכפי שנראה בהמשך, דומה שבחרו בהגדרה הרחבה ביותר האפשרית. עם זאת, הספר פותח בפני הקורא צוהר רחב לשיח הערבי על השואה, לשדות ולתהליכים הפוליטיים שעיצבו אותו, לדומה ולשונה בין גישות של זרמים שונים בעולם הערבי וכן לשינויים שחלו בשיח זה במרוצת הזמן.

חלקו הראשון של הספר עוסק בתגובות המיידיות לשואה עם תום המלחמה (פרק 1) וכן בתגובות ערביות לאירועים שנבעו מן השואה בשני העשורים שלאחר מכן: הסכם השילומים בין גרמניה לבין ישראל (פרק 2), חטיפתו של אדולף אייכמן והעמדתו לדין

* פרופ' הלל כהן, החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון ומרכז צ'ריק לחקר הציונות, היישוב ומדינת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.
דואר אלקטרוני: hillel.cohen@huji.ac.il

בירושלים (פרק 3) והדיונים בכנסייה הקתולית, בעקבות השואה, בכל הנוגע ליחסה ליהדות (פרק 4). בפרקים אלו ניתן להבחין ביתרון היחסי של ספר זה, שמקורו במגוון הקולות שהוא מציג. להבדיל מן הנטייה של כותבים יהודים וישראלים אחרים להדגיש את התבטאויות הצער הערביות על כך שמלאכת ההשמדה הנאצית לא הושלמה (נטייה שהמחברים מותחים עליה ביקורת בעמ' 112), הספר מצטט קשת של תגובות הנעה מאמפתיה להכחשה, כשמה של כותרת הספר. כך הקורא יכול לקרוא ציטוטים מסדרת הכתבות שהתפרסמה בעיתון אלאהראם בשנת 1946 ובה מתוארת השואה כ"פשעים מהוועתיים ביותר שהאדם ביצע ושאי פעם יבצע" (עמ' 31). מנגד, הוא נתקל בדיווחים ערביים המתייחסים לסבל היהודים, אך נמנעים לראות בשואה אירוע ייחודי, ובתוך כך הם מעלים לעתים טענה בדבר הפרזה יהודית במספר קורבנותיהם (העיתונים הפלסטיניים אלדפאע ופלסטיין, מצוטטים בעמ' 47-48).

החלק השני של הספר מנתח את השיח הערבי על-פי התמות המרכזיות שבו, ואלו כוללות הכחשת השואה (פרק 5), הצדקת הפתרון הסופי הנאצי (פרק 6), השוואת הציונות לנאציון והאשמת הציונים בסיוע להשמדת העם היהודי (פרקים 7-8). המסקנה העולה מקריאת פרקים אלו היא חד-משמעית: השיח הערבי הדומיננטי אינו רואה בשואה אירוע טרגי חסר תקדים, אלא טרגדיה אחת מני רבות במקרה הטוב או המצאה ציונית שמטרתה להניע את דעת הקהל העולמית לתמיכה בישראל, במקרה הפחות טוב. זאת ועוד, שיח זה אינו עוסק באירועי השואה כשהם לעצמם, אלא בעיקר בהשלכותיה על העולם הערבי, ומשום כך הוא אינו מהסס לסלף את ההיסטוריה. חלק מן הטענות הערביות המצוטטות בפרקים אלו מתבססות על מסמכים מפורקים בדבר שיתוף פעולה ציוני-נאצי בתהליך ההשמדה (ראו, למשל, עמ' 248), אחרות הן בבחינת הגזמה של טיעונים המצויים גם בשיח הפנים-יהודי (הן של הימין הפוליטי מימי משפט קסטנר, הן של השיח החרדי והן של השיח הפוסט-ציוני), ויחדיו הן מהוות מופת ליצירת סיפור היסטורי המעוות את המציאות לצרכים פוליטיים. שלושת הפרקים האחרונים דנים באופן התייחסותם של הערבים לגרמניה הנאצית (כולל דיון בשיתוף הפעולה של המופתי חאג' אמין אלהוסייני עם הנאצים), בהשפעת שיח השואה על שיח הנכבה וכן בשיח הערבי החדש. שיח זה דוחה מכול וכול את הכחשת השואה, ויש מפתחיו שמציעים לראות בהכרה ערבית בשואה מפתח לפיוס בין העמים (במקביל להכרה יהודית-ישראלית בנכבה, ראו עמ' 309).

מעבר לסקירה המקיפה עצמה הספר מעורר שאלות על חשבות. למרבה הצער, הוא מתעלם מהן ואף אינו מציג באופן ישיר את עמדתו כלפיהן למרות היותן מהותיות לכל דיון בנושא: (א) האם קיימת חובה מוסרית להיות אמפתי כלפי יריב המבכה את אסונו הן במישור העקרוני והן במקרה של הערבים והשואה; (ב) מה מקור הצורך העמוק של אנשים שונים שהערבים יכירו בשואה והאם דרישה זו נובעת מעמדה מוסרית או מתפיסה פוליטית; (ג) מה היא בדיוק אותה הכרה בשואה הנדרשת מן העולם הרחב ומן הערבים בכלל זה, ומי קובע את תחולתה.

כותב שורות אלו גורס כי החיפוש אחר האמת הוא מידה טובה, ואילו הפצת בדותות היסטוריות – והספר מציג סדרה של בדותות שפרסמו כותבים ערבים לאורך השנים – אינה דבר חיובי. עם זאת, ענייננו כאן הוא בכתיבה במצב של איבה או אף מלחמה בפועל בין עמים, ובמציאות שאנשים נהרגים בה אין תמה שגם האמת נופלת חלל, שהרי ההיסטוריה והכחשתה הן כלים רבי-חשיבות בארסנל כלי הנשק העומד לרשות הצדדים הנצים. מתוך כך ניתן לטעון כי אמפתיה מצד הערבים לקורבנות השואה איננה יכולה להיות מובנת מאליה. כלומר, אף על פי שזו מידה טובה שאשרי מי שנוקט אותה, אין היא בהכרח צו מוסרי. כדי לשבר את האוזן נזכיר כי גם במקרים של מעשי טבח שאינם "השואה", התגובה הבין-לאומית איננה להישיר מבט תמיד לעבר המציאות ולגלות אמפתיה כלפי הקורבנות. הדוגמאות העולות בהקשר המקומי הן היחס של ישראל לטבח ברואנדה (מכירת נשק לבני ההוטו), למשטר הדיקטטורי של פינולה (מכירת נשק למשטר הרודני), למלחמת האזרחים בסוריה (הגשת סיוע רפואי מוגבל), לנהירתם של פליטי רצח העם מדרפור לישראל (קליטה חלקית ללא מעמד פליט) או לרעידות אדמה ברחבי העולם (משלוח צוותי חילוץ ורפואה), דוגמאות המזכירות לכולנו כי הפרקטיקות והשיח של חברות ושל מדינות לנוכח מעשי עוולה או אסונות מתעצבים על בסיס מערכות של שיקולים שאינם אתיים בהכרח. קל וחומר שהדרישה לתגובה אמפתית כלפי הקורבנות מצד מי שרואים בעצמם קורבנותיהם של הקורבנות היא ציפיה מחמירה, שאינה נובעת בהכרח משיקולים אתיים, אלא קשורה למערכים של כוח וזהות.

מחברי הספר מציינים כי היחס הערבי לשואה נובע מן ההתנגדות הערבית לציונות, והם אינם מתעלמים מכך שהפלסטינים (ובמידה מסוימת הערבים בכלל) רואים בעצמם קורבנות של קורבנות השואה (עמ' 12, 14, 53 ועוד). אף על פי כן, הם מניחים שהכרה בשואה על-ידי הערבים היא חובה מוסרית בלי להביא לכך כל טיעון משכנע. פסקת הפתיחה של הספר מציגה את הגישה הזאת באופן מובהקת: "השואה הפכה להיות 'קוד תרבותי' המציין לא רק התנערות ממורשתה הקטלנית ביותר של אירופה, אלא גם ממערכת כוללת של רעיונות וערכים שאף חברה אינה רוצה להיות קשורה בהם" (עמ' 1). בהמשך אותה פסקה הם מצטטים את ההיסטוריון, טוני ג'אדט, שקבע כי "ההכרה בשואה היא כרטיס הכניסה שלנו לאירופה של ימינו". מסגור כזה של השיח הערבי חושף שני כשלים. ראשית, כפי שהציטוטים עצמם מזכירים לנו, השואה התרחשה בעיקר באירופה, מבצעה היו בני אומות אירופיות, ואף ההמשגה בדיעבד של השואה מקורה בנקודת מבט ארופו-צנטרית. אם כך, האם חלה חובה על מי שאינם ארופאים "להתנער ממורשתה הקטלנית ביותר של ארופה"? האם מחויבותם אינה אמורה להיות בראש ובראשונה בהתנגדות למעשי רצח עם בארצותיהם? שנית, כפי שהזכרנו, דרישת ההכרה בהקשר הערבי מחייבת דיון מקדים בשאלת החובה המוסרית של קורבנותיהם של הקורבנות.

זאת ועוד, ההכרה שמחברי הספר "דורשים" איננה רק הכרה בקיומה של השואה על מיליוני חלליה או בסבלם של היהודים במהלכה, אלא גם הכרה בייחודה של השואה, והדברים מגיעים עד כדי כך שאזכור אימי השואה לצד מעשי רדיפות אחרים נתפס בעיני המחברים כ"הכחשה במשתמע". מנהיג הפועלים הפלסטיני-חיפני, סמי טהא, שהביע בשנת 1946, בעיצומו של מאבק לאומי, רגשי השתתפות בצער על רדיפת בני העם היהודי, אינו מוצג כמופת לאמפתיה בשל יכולת ההזדהות שלו עם הסבל היהודי, אלא כמכחיש שואה "במשתמע" כיוון שהוסיף שרדיפת היהודים והקתולים הייתה חלק מתופעה רחבה יותר של גזענות וקנאות דתית (עמ' 39-40). בהקשר אחר הם מזכירים את ג'מאל אלחסייני שדיבר בשנת 1946 בפני הוועדה האנגלו-אמריקנית על "הבעיה האיומה של עקורים" בני אומות וגזעים רבים. גם הוא, לדברי המחברים, "גימד את השואה לכדי גירושים ועקירות", אף שהוא לא הציג סקירה אקדמית עליה, אלא התייחס לשאלה של זכות העקורים היהודים להגר לארצו (עמ' 39). תזכיר של סופרים פלסטינים שהתייחסו בשנת 1998 לסבל של היהודים מידי הנאצים, אך הזכירו כי עמים נוספים נפלו קורבן לנאציזם והביעו את דעתם כי מותר לחקור את מספר הקורבנות ואת הדרך שנפגעו בה, הוגדר בפי המחברים כ"רלטיביזציה והכחשה רכה של השואה" (עמ' 323) - ואלו הן רק דוגמאות.

נראה כי המחברים גורסים כי קיים רק שיח לגיטימי אחד על השואה, והוא השיח הציוני-יהודי-אמריקני. כדי להדגיש את עמדתם הם מגייסים אמצעים רטוריים שונים. אחד מהם הוא הענקת שמות תואר שליליים למי שמעלה נקודות למחשבה או טיעונים החורגים משיח השואה "הנכון". כך, למשל, פרסם יחיא הוואש בעיתון פלסטין מאמר שבו גינה את אייכמן ואת הנאציזם, אך העיר כי הרעיון של רצח עם מקורו בכתבי הקודש היהודיים, כלומר בהשמדת שבעת העממים בידי יהושע בן נון, כובש הארץ. מאמר זה מוצג כגילוי "רשעות" (עמ' 106). ביקורת על חטיפת אייכמן ועל הבאתו למשפט בישראל תוארה כ"חריפה, ולעתים קרובות אף זדונית" (עמ' 102). זכותם של המחברים, כמובן, לאמץ אל לבם את המהלך הבן-גוריוני ולראות בו שיא מוסרי, אך מדוע הם תמהים שקורבנות הנכבה, שבן-גוריון היה מאדריכליה הראשיים, שואלים אם לפושעי מלחמה (בעיניהם) זכות לשפוט פושעי מלחמה אחרים? ואכן, ההגדרה המרחיבה להכחשת השואה וחוסר האמפתיה לנקודת המבט הערבית הופכים חלקים מן הספר למעין טקס הענקת ציונים לשיח הערבי. ומה הטעם להציג גוונים ובני גוונים בשיח זה אם ממסגרים גם את המשתתפים בצער כמכחישי שואה?

ייתכן שכשל זה של הספר נובע מהעדר ממד משווה או אולי מחוסר רצון של המחברים להתמודד עם שאלות עמוקות הנוגעות לשואה ולזיכרונה, בדומה ובשונה בינה לבין מקרים אחרים של רצח עם ובשימוש הפוליטי שנעשה בשואה בשיח הציוני מסיום מלחמת העולם השנייה ועד היום. פרט לעמדות של הכחשה מובהקת של השואה או הצדקתה, הנעדרות מן השיח היהודי או האקדמי-הכללי, חלק ניכר מן השאלות שהכותבים הערבים מציגים עומדות במרכז השיחים הללו, כולל הוויכוח על ייחודיות

השואה או על הקשר בין התנועה הציונית לבין גרמניה הנאצית קודם למלחמה. יתרה מזאת, לוי היינו מתייחסים ברצינות להגדרתם של המחברים להכחשת שואה, הרי גם פרימו לוי, ניצול אושוויץ שהתייחס בריאיון מאוחר לספרו הזהו אדם, היה מוגדר כמכחישן (רך, אם לא יותר מכך): "בחלוף השנים שמתי לב שלספר יש משמעות נוספת, שאפשר לראות בו עדות אוניברסלית על מה שאדם מסוגל לעולל לאדם ובמובן זה העדות אינה נוגעת רק לגרמניה". ועוד הרהר ואמר: "האדם אינו אלים מדי אלא ממושע מדי. הוא מציית וממלא את הפקודות כפי שעשו הנאצים... כפי שעשו זאת קצת פחות... האמריקנים בוואטנם וכפי שעושים זאת היום [1982] הישראלים בלבנון" (לוי, 2007, עמ' 50, 80). לוי אינו היחיד שמציע זווית ראייה כזאת (בלי שנוכיר את ההשוואה בין הפלסטינים ואיראן לבין הנאצים, החביבה על כמה פוליטיקאים ישראלים, שאף הם היו זוכים למקום של אי-כבוד בין מכחישי השואה המוזכרים בספר לו היה נכלל בו ממד משווה). עם זאת, הדיסציפלינה המזרחנית נמנעת לרוב מהשוואות, וכך מוצגות גם אמירות מעוררות מחשבה כהכחשת השואה אולי רק משום שנכתבו בידי ערבים.

אם כך, ניתן לסכם ולומר כי ספר זה עשיר בתוכנו, אך הוא ממסגר את ממצאיו באופן המקשה לפתח דיון מעמיק ופתוח לא בשואה ולא ביחס הערבים כלפיה. מי שאינו קורא ערבית יכול להפיק ממנו תועלת, אבל לקריאה בו מוטב לצרף הערת אזהרה: אין חובה לקבל את ההגדרות המרחיבות של המחברים להכחשת השואה, ומומלץ לקורא להבחין הבחנות עדינות יותר בין הכותבים הערבים השונים ולקרוא את טענותיהם בעיון: ייתכן שיימצא בהן חומר רב יותר למחשבה מאשר מצאו מחברי הספר, שנטייתם להתפלמס עם הכותבים שציטטו ולחלק להם ציונים קלקלה מעט את השורה.

מקורות

לוי, פ' (2007). שיחות וראיונות: 1963–1977 (ערך: מרקו בלפוליטי, תרגום: יצחק גרטי). תל אביב וירושלים: עם עובד ויד ושם.